

Csizmadia Ervin

Látja-e magát a magyar társadalom?

A puha intézményekről, mint a demokráciaépítés egy
elhanyagolt területéről

Az alábbi dolgozat középpontjában az a kérdés áll, hogy vajon mennyire látja magát a magyar társadalom. Úgy értem: van-e lehetősége látni magát, nem a politika segéderőjeként (választóként), hanem állampolgárként, például sok-sok film szereplőjeként?

A megelőlegezett válaszem az, hogy: nem, nem látja eleget magát. Hallani hallja, olvas is magáról, van is véleménye mindenről, de arról, hogy hogyan élünk valójában, nincs vizuális képe. Márpedig – s ez lesz ennek a dolgozatnak az egyik fő állítása – a magunkról, az életünk alakulásáról szerzett vizuális élmény fontos támasztéka a demokráciának. Egy demokráciát sajnos, nem lehet pusztán elvi tételekre, absztrakt jogelvekre építeni.

Az állampolgárok azonosulásához hús-vér személyes tapasztalatokra is szükség van, sőt azokra van szükség leginkább. Ha egy társadalom nem látja kellőképpen magát, akkor belekapaszkodik a másodlagos élményekbe, amelyek a politika közvetít felé. A társadalomnak azonban szüksége van elsődleges élményekre is. A világ számos országában, főképpen a számunkra mintát jelentő nyugati országokban megvannak azok a közvetítőrendszerek, amelyek ilyen élményekkel ellátják az állampolgárt. Nálunk ezek a közvetítőrendszerek jobbra hiányoznak. Ez a dolgozat arról szól, hogy melyek ezek a közvetítők, hogyan működnek, ahol működnek, és miért hiányoznak nálunk.

Az egész témakör azonban beleágyazódik a demokráciaelmélet és a nyugatosodás nagyobb tematikájába. Írásomban a demokráciaelmélet felől közelítve, a filmek demokráciában betöltött szerepének megmutatásával, a megszokott nyugatosodás-teóriákkal szemben fejtek ki egy alternatív koncepciót. Megszokottnak a következő megközelítést tekintem: Magyarország az 1980-as évek végén ismét eljutott a modernizáció állapotába és a rendszerváltás

előestéjén a nyugatos demokrácia vitán felüli értékévé vált. A nyugatos fejlődés egészen a 2000-es évek végéig megkérdőjelezhetetlen volt, ám ekkor – a Fidesz hatalomra kerülésével – elindult egy ellentétes folyamat, amely 2010 után oda vezetett, hogy Magyarország egyre távolabb került a nyugatos értékektől. Ebből adódóan a nyugatos fejlődési pályára csak egy kormány-, sőt rendszerváltással, a Fidesz megbuktatásával és ellenzékbe szorításával lehet visszatérni.

Alternatív megközelítésemben komoly szerepe lesz a puha közvetítő intézmények fogalmának. 2014-ben megjelent, *Miért „alaptalan” a magyar demokrácia?* című [könyvemben](#) már pedzegettem ezt a kérdést, de a puha intézmények fogalma és azok szerepének taglalása még nem jelent meg. A könyv címében időzőjelbe tett “alaptalan” szó ugyanakkor már jelezte: a magyar demokráciának hiányzik az alapzata, azaz a társadalom egy jelentős része a demokráciát valahogy elszenvedi, de nem támogatja. Ebben az írásban az a kérdés foglalkoztat, hogy milyen összefüggés van a demokrácia támogatása és a saját magunk látása között. Magyarán: segíthet-e a demokrácia elfogadásában, ha az állampolgárok nem csak a politika közvetítésével értesülnek arról, hogy milyen országban élnek, és hogy mit kell gondolniuk, hanem vizuális élmények, például filmek által is. Válaszom az lesz, hogy igen, segíthet. Vagy inkább segíthetne.

Az alábbi lépésekben fogok haladni. Először röviden bemutatom a mainstream demokrácia-felfogás legfontosabb elemeit, amelyekről azt állítom majd, hogy félreértik, vagy csak egyetlen dimenzióban

elemzik a demokratizálási folyamatot. Másodszor az Egyesült Államok példáján levezetem, hogyan használják a közvetítő intézmények egyikét, a filmet a demokráciaépítésben. A harmadik részben azt elemzem, hogy vajon hogyan voltak jelen a közvetítő intézmények a magyar rendszerváltás utáni évtizedekben. Végül a hiányzó közvetítésre két magyarázatot adok – az egyik a külső tényezők alakulására, a másik a hazai politikatörténeti hagyományra hívja fel a figyelmet.

A sztenderd megközelítés: nyugatosság=kemény demokratikus intézmények

Mint jeleztem: a közvetítő intézmények hiányának problémája egy még nagyobb, a nyugatosodás kérdésébe torkollik, tehát az elemzést is innen kezdem. Nem kétséges ugyanis, hogy mindaz, ami az elmúlt harminc évben itthon történt, az visszavezethető arra, hogy a reprezentatív elitek hogyan határozták meg a rendszerváltás feladatát, és abból mit valósítottak meg. A rendszerváltás ikerfogalmai: nyugatosodás és demokratizálódás.

A nyugatos gondolkodásnak hosszú története és hagyománya van Magyarországon. Ahhoz persze, hogy egyáltalán nyugatos gondolkodásról, nyugatosságról beszéljünk, két tényezőre feltétlenül szükség van. Az egyik az, hogy egy ország viszonylagos lemaradásban legyen, s az adott országban legyenek olyanok, akik ezt felismerik és ennek hangot is adnak. A másik, hogy számukra legyen egy világos orientációs pont, esetünkben a Nyugat, ami jelenthet akár egy-egy

országot, régiót és/vagy egy absztrakciót, egy eszményt is. E két tényezőtől pedig nyílegyenesen következik a felzárkózás, a csatlakozás, a mintakövetés feladatának kijelölése.

Ha mármost a magyar történelmet nézzük: a Nyugatot követni igyekvő gondolkodás a reformkorban érvényesül először, amely aztán folytatódik a dualizmussal, hogy aztán ismételt erőre kapjon a késő Kádár-rendszerben, majd pedig a rendszerváltás után. A Horthy-rendszer kivételével tehát a legtöbb periódusban újra és újra előtérbe kerül a nyugatos szemlélet, a felzárkózás, a modernizáció, a mintakövetés igénye. Természetesen egy komplex áttekintésben ki kellene térnem a reformkorra és a dualizmusra is, azonban az olvasó remélhetőleg megbocsátja, ha ezt nem teszem, és csak a legutolsó nyugatosodási hullámról beszélek.

A Kádár-rendszer végén nagyon intenzíven jelentkezett a nyugatos gondolkodás. Nem pusztán csak a korszak ellenzéki csoportjai, de a néhai pártvezetés bizonyos aktorai és a mögöttük álló szellemi holdudvar is [nyugatos fordulatot hajtott végre](#). A nyugatosodás egyben *demokratizálást* is jelent. 1990 körül tehát egy világos politikai program körvonalazódik: a diktatúra helyébe demokráciát kell állítani. Mai szemmel vitatkozhatunk arról, hogy *milyen* demokráciát. A mából nézve úgy tűnhet, hogy a rendszerváltók evidens módon *liberális* demokráciát akarnak, de ez a princípium ilyen határozottsággal a korai időkben, véleményem szerint, nem jelent meg. A demokrácia a rendszerváltás idején (jelző nélküli) demokráciát jelentett, s a nyugatosodás a jelző nélküli demokrácia megteremtését.

Az egész átmenet-projekt lényege tehát az volt, hogy a demokrácia egy [intézmény-tervezési folyamattal kezdődik](#). Ami után aztán jöhet az intézmények kiterjedése, elmélyülése és megszilárdulása, valamint az úgynevezett „társadalmi konszolidáció”, amikor az új rendszer eredményei már nem csak az elitek, hanem a társadalom szintjén is jelentkeznek. Ez az utóbbi igény a korabeli politikatudomány számos szerzőjénél [megjelenik](#).

Később a liberális demokrácia elmélete már arra is ügyelt, amire az átmenet idején honos demokráciaelmélet még kevésbé: hogy fontos szerepe van a civil társadalomnak is a demokrácia fenntartásában. Sok nyugati gondolkodó a rendszerváltás idején egyenesen azt tartotta meghatározónak (s nem a formális intézményeket), hogy sikerül-e létrehozni egy virulens civil társadalmat. Akár Adam B. Seligman magyarul is olvasható [könyvét](#), akár John Gray magyarul nem olvasható, de alapvető [írását](#) nézzük: mindkettőben arról van szó, hogy a civil társadalom létén vagy nem létén áll vagy bukik az új demokrácia.

Volt (és van) azonban az intézményes demokrácia és a civil társadalom elméleteinek egy gyengéje, s ez voltaképp ugyanaz, mint az erényük: a *teleologikus* irányuk. Az átmenet idején kidolgozott [tranzitológiai elméletek](#) ugyanis a demokrácia biztos előre haladását jósolták, majdhogynem azt, hogy ha megvannak a (formális) intézmények, azokból levezethető a demokrácia későbbi sikere. Egy ilyen, teleologikus szemléletben a demokratikus fejlődés fő útjáról való letérés csakis zsákutca lehet: azoknak az embereknek és csoportoknak a műve, amelyek és akik nem képesek felnőni a liberális demokrácia

normáihoz és szabályaihoz. Látnunk kell, hogy ehhez a teleologikus jövőkijelöléshez képest határozódik meg a populizmus mint politikai irány és az illiberális demokrácia mint politikai rendszer. Ha pedig azt hinnénk, hogy az illiberalizmus Orbánnal kezdődik, akkor tévednénk. Az illiberalizmusról az első (és az óta is a leghíresebb) tanulmány [1997-re kelteződik](#).

Az a demokráciaelmélet tehát, amely azt hiszi magáról, hogy amit tesz, azzal előmozdítja a nyugatosodást, ott vét, hogy túlságosan keskeny mezsgyét jelöl ki a mintaátvétel számára, megelégszik a reprezentatív nyugati politikai intézmények átültetésével, és nem látja, hogy ezek nem jelentik a Nyugat teljességét, és ezért nem érti, hogy ezeken az intézményeken túl, esetleg *mi az, ami még fontos lenne az átültetésre*. Az átmenet kezdete óta azonban több évtized telt el, és a ma rendelkezésre álló demokrácia-tapasztalat alapján úgy látom: ez a szűkítő percepció már nincs hasznunkra, s kimondható: új szemszögből kell tekintenünk arra a régióra, amelyhez tartozni szeretnénk.

Így hát ellentétben azzal a megközelítéssel, hogy a Nyugatnak csak a *politikai* oldala fontos számunkra, egyre inkább foglalkoznunk kell a Nyugat *kulturális* oldalával, azzal, hogy a nyugati országok milyen közvetítő intézményeket alkalmaznak a maguk demokratikus rendszerének fenntartására. Csak akkor tudunk újfajta módon ránézni a Nyugatra, és mérlegre tenni, hogy vajon hányadán állunk a nyugatosodással, ha látjuk mindazt, amit a Nyugat a primer politikai intézményeken túl jelent. Ezért érdekes tehát számunkra a közvetítő intézmények köre, s annak kiemelt tényezője a filmipar.

A filmes megmutatás, mint puha intézmény: az amerikai példa

S ezzel el is jutottunk a közvetítés fogalmához. Mielőtt közvetlenül a filmes közvetítésről szólnék, először röviden arról, hogy a politikatudományon belül milyen értelemben esik szó – ha egyáltalán – a közvetítésről. Az első az ún. klasszikus felfogás, amely szerint az állam és a társadalom közötti közvetítést a *pártok* végzik. Nagyjából ez a felfogás uralta az egész 20. századot, és a hazai átmenet idején is ezt tekinthetjük uralkodónak. Valami ilyesmit képzeltünk el a rendszerváltás idején: a pártok lesznek azok, amelyek összegyűjtik a társadalom igényeit, s azok aggregálását elvégezve egyben az állampolgárokat be is kapcsolják a demokráciába. Ha ez – a pártok révén – megtörtént volna, akkor nyilván most nem beszélénk arról, hogy milyen hiányosságokkal küzd a magyar demokrácia. De nem történt meg, s ebből az következik, hogy a közvetítés ma már korántsem egyszerűsíthető a klasszikus felfogásra.

A rendszerváltás idején született demokráciaelméleti munkák közül jó néhányban felmerült egy másfajta közvetítés-felfogás. Hadd utaljak Juan Linzre és Alfred Stepanra, akik kiváló [könyvükben](#) egyenesen kulcsfontosságúnak nevezik nem pártszerű közvetítő intézmények létrejövetelét. Ők ilyennek tekintik a „gazdasági társadalom” által létrehozott közvetítő intézményeket, amelyeket felfoghatunk olyan mikro-intézményekként, amelyeket normákat teremtenek és végső soron elősegítik a gazdaság mindennapos

működést. Guillermo O'Donnell és Philippe Schmitter pedig a szocializációt [tekintik](#) az átmenet során egyenrangúnak a demokratizációval és a liberalizációval. Mindkét szerzőpáros azt vallja tehát, hogy nem elég a „kemény” makro-intézmények létrehozatala, ezeken túlmenően szükség van olyan puha intézményekre is, amelyek kiformálják azt az állampolgári attitűdöt, amely nélkül tartósan nem tud létezni egy demokrácia. De addig ők sem jutnak el, hogy az állampolgári magatartások és szocializáció kapcsán fontosnak tekintenék a megmutatást, azaz a filmek szerepét. Én azonban úgy vélem: a film olyan erős szocializációs faktor, hogy külön is foglalkozni kell vele. Az amerikai és a magyar filmet hasonlítom majd össze, s ebből az összehasonlításból vonok le következtetéseket a két ország demokráciájának minőségét illetően.

Az első, amit fontos tisztázni, hogy *milyen* filmekről beszélek. Fontos, hogy meg tudjuk különböztetni egymástól azokat a művészfilmeket, amelyek a magaskultúra részei, azoktól a filmekről, amelyek a mindennapi élet éléséhez nyújtanak mintákat. A továbbiakban csak ez utóbbiakkal foglalkozom. A művészfilmnek is lehet fontos társadalmi szerepe, de itt most engem azok a filmek izgatnak, amelyek a nyugati demokráciákban a társadalom szocializációját is betöltik, tehát politikai funkciókat látnak el.

Ezeknek a filmeknek a hatalmas termése az által tölt be szocializációs és politikai funkciót, hogy folyamatosan szembesíti a társadalmat saját magával. Ennek mintapéldájaként tekinthetünk az Egyesült Államokra és a hollywoodi álmogyárra. Hollywood a

demokráciában való éléshez szükséges magatartásformákat gyárt le, olyan magatartásformákat, amelyeket egy más szinten például a politikai filozófia ír le. Csak egyetlen példát említve: Amerika alapításakor az alapító atyák egyik alapkérdése az volt, hogy az ember eredendően jó-e avagy gonosz. A sokfajta válasz annyiban talán találkozik, hogy nem úgy kell kormányozni az amerikaiakat, amilyenek elképzeljük a „jó” embereket, hanem úgy, *amilyenek*. Ahogy egy ide vágó tanulmány szerzője [írja](#): „Az Egyesült Államok alkotmánya tehát arra a konzervatív felismerésre épült, hogy az embereket valódi természetük alapján kell kormányozni”. Ne firtassuk most azt, hogy igaza van-e a szerzőnek, amikor az amerikai alkotmány kapcsán annak konzervatív karakteréről tesz említést. Rögzítsük csak azt, hogy az emberi természet ambivalenciája mint az új állam kultúrájának és politikájának meghatározó vonása intézményesül. S mivel Amerika későbbi fejlődéstörténetében sem történik olyasmi, ami ezt az alapvonást radikálisan felülírná, kijelenthetjük, hogy ebben a közegben a közvetítőrendszerek, köztük a film is ennek a „valódi természetnek”, a sokoldalú bemutatását és megerősítését tartja fő feladatának. .

Ha az általam mindennapinak nevezett filmtermést vizsgáljuk, akkor máris szembe találkozhatunk az imént említett eldöntetlen dilemma permanens filmesítésével: az amerikai film a jóban a rosszat, a rosszban a jót mutatja be, s ezzel teljes mértékben szinkronban van – ha tetszik – Amerika alapfilozófiájával. Az erőszak megmutatása is integráns része ennek. A kurrens demokráciaelméletek a Nyugat történelmi erőszaktételeit nem tekintik a demokráciaelmélet részének, és az írás

elején említett hazai mintakövetők sem mondanak olyan mondatokat, hogy „átültetjük a nyugati mintákat, de abból kihagyjuk a vitás történelmi pontokat, mondjuk a hódító háborúkat vagy a gyarmatosítást”. A magyar mintaátvevők logikája egyszerű: a nyugati mintából a *mai végeredményt* kívánják átvenni, és nagy ívben kerülnek a „történelmi Nyugattal” való szembesülést. De ez itt most mellékes, később térek rá a magyar helyzetre, s azon belül a közvetítő intézmények (mint a film) szerepére).

Az amerikai film azonban itt is szinkronban van Amerika filozófiájával, vagy ha tetszik: az alapítás óta folyamatosan jelen lévő ideológiával. Nem azt hirdeti, hogy Amerika szép és jó, hanem azt, hogy Amerika tele van erőszakkal. De természetesen jósággal, önzetlenséggel, szolidaritással is. Amerika ezerarcú tehát, és az amerikai állampolgár ebben a dimenzióban (a közvetlen pártpolitikától függetlenül) tökéletesen *azonosulhat* Amerikával. Azzal az Amerikával, amely voltaképpen eszmény és valóság egyszerre. [Giovanni Sartori](#) híres tétele éppen erről szól a demokrácia kapcsán. Hogy a demokrácia egyszerre leíró és előíró. *Ilyen és ilyennek kell lennie*. Amikor egy amerikai film bemutat egy bármilyen átlagos gengszterfilmet, akkor a néző (egy magyar néző is) ott láthatja benne ezt a szétválaszthatatlan komplexitást.

És persze térjünk ki külön is a történelmi filmekre. Eltekintve attól, hogy a történelmi filmeknek volt egy nagy felfutása a 60-as és a 70-es években, majd utána egy nagy apály következett – nos, ettől a hullámvázstól eltekintve az Amerika-fémjelezte Nyugat számára a

történelmi film is a megmutatás eszköze. Nem feltétlen azért készülnek ezek a filmek, hogy egy korábbi korszakot a maga történeti hűségében bemutassanak. Hanem azért, hogy erkölcs és az erkölcs állandó relativizálódása dolgában folyamatosan állást foglaljanak. Jean Baudrillard francia politikai filozófus Amerika című [könyvében](#) azt írja, hogy Amerika az az ország, amelyben a politika az erkölcs része. Ha igaza van – s hajlok a felé, hogy igazat adjak neki –, akkor ez csak akkor lehet így, ha a nem politikai, hanem erkölcsi intézmények nagyon erősek. Mint például a film, amely ebben a tekintetben tökéletes közvetítő, mert nem azt közvetíti, hogy az erkölcs mindig győz az erkölcstelen felett, hanem azt, hogy még a legnagyobb történelmi események is emberi gyarlóságokkal vannak kikövezve, s botorság az emberiség általános megjavításán gondolkodni.

Hogy egy példát is hozzak: talán emlékezik az olvasó Steven Spielberg: [Lincoln című filmjének](#) arra a részére, amikor az elnöknek át kell billenteni a maga javára a képviselőházat, és egy csomó szavazatot kell nyernie az ellentáborból. A film semmit nem eszményít Lincoln módszerein, amelyek nem éppen finomak, és sokszor a korrupció határát súrolják. Ám mégis úgy nézzük a filmnek ezt a részét, hogy ezek az elnöki szavazatvásárlási lépések „beleférnek”. Ha berzenkedünk is, hogy a módszer nem éppen pallérozott, de azt is tudjuk, hogy a legnagyobb történelmi események sem csak hőszokról és makulátlan államférfiúi módszerekről szólnak.

Mindezekkel azt szeretném aláhúzni, hogy a film hatalmas lehetőségeket tartogat a demokrácia számára, amennyiben az adott

ország politikai kultúrájában van érzékenység azokra a „puha” közvetítésekre, amelyek a politika elemi segítőivé válhatnak. Amerikában egy különleges érzékenység alakult ki, s mindez azért alakulhatott ki, mert az emberi természet ellentmondásosságára – mint láttuk – a politikai filozófia, sőt az erre épülő politika is reflektált. Nem egymástól független területekről, hanem mindezek szimbiózisáról van szó: egy olyan kultúráról, amely folyamatosan *el akarja mesélni* magáról, hogy az egyes szférák között mekkora az összekötő erő, a kohézió. Itt tehát egy mindent átjáró alapfilozófiáról beszélhetünk, amelynek az a lényege, hogy folyamatosan látni kell magunkat, és az állampolgárokat állandóan meg kell erősíteni abban, hogy a saját élettapasztalataik egybeesnek nem a pártpolitikai tapasztalatokkal, hanem azzal, hogy Amerika azzal együtt jó hely, hogy erőszakos, hogy olykor elnyomó és olykor velejéig arrogáns.

A megmutatáson keresztüli közvetítés státusa a rendszerváltás utáni demokráciaépítésben

Természetesen Magyarországon is készülnek remek filmek. Művészfilmek és vígjátékok is. Nem tartozom azok közé, akik temetni akarják a magyar filmet. Ám azt hiszem, Magyarországon a film nem rendelkezik olyan láttató erővel, mint amit a fenti példákban láttunk. Ebből fakadóan a filmnek itt hagyományosan csekély a szocializáló, demokráciára nevelő hatása, és nem rögzít magatartásmintákat.

Kezdjük azzal, hogy a puha közvetítők hiánya önmagában következmény, ami a társadalomszerveződés hagyományos módjával

s azon belül a nyugatosodás tradicionális értelmezésével van kapcsolatban. Ahogyan jeleztem korábban: a hazai elitekben minden korszakban túlságosan is erős volt a nyugati vonzáskör hatása, s mivel nagyon ritkán siekrült akár csak rövid időre is az országot nyugatos pályára állítani, az érzékeik nem alakulhattak ki a finom vagy puhább közvetítőrendszerek kimunkálását illetően. Sajnos, az 1990 utáni nyugatosodási hullám nagyjából követte a korábbiakat, s ezúttal is megrekedt a felszínen. A helyett, hogy – a magyar politikatörténet során először – eljutottunk volna oda, hogy rájöjjünk: valójában mitől is működnek ezek a számunkra oly annyira vonzó országok. Pusztán arra lett volna szükség, hogy megerősödjön egy olyan szemlélet, amely nem csupán a kemény intézményekre, hanem a puhákra is fókuszál. Ha ez utóbbiban előbbre tudtunk volna lépni, akkor már korán rájöhetnünk volna, hogy a magyar demokrácia megszilárdulása nincs szerves kapcsolatban azzal, hogy az uralkodó elit mennyire következetesen képviseli a liberális demokrácia értékeit. A demokrácia megszilárdulását sokkal hatékonyabban szolgálhatja, ha a társadalom – az amerikaihoz hasonlóan – folyamatosan „látja” magát. Nekem azonban az a benyomásom, hogy a hazai filmipar (mint az általam elsőszámúnak nevezett puha közvetítő) nem tudott ehhez túlságosan sokat hozzátenni. A demokrácia társadalmi lába nem megfelelőképpen formálódott ki – a demokrácia ebben az értelemben sánta maradt.

Még egyszer hangsúlyozom azonban, hogy itt nem a filmeseken akarom elverni a port, mert hiszen az, hogy egy országban milyen jellegűek a filmek, az maga is következmény.

Amerikában – mint láttuk – a film nagyon hasonló nyelven beszél, mint a politikai filozófia, aminek ugyancsak szoros történelmi hagyományai vannak. Visszatérek majd rá, hogy ebbe az irányba mutató történelmi előzmény nálunk, sajnálatos módon nincs. Hiába vannak tehát nálunk jó művészfilmek, és jó vígjátékok, valahogyan hiányzik az a típusú film, amely a demokráciában való éléshez szükséges életmintákat mutatná be és erősítené meg. De vajon miért nem tudott szervesülni három évtized alatt sem az ilyen típusú film, miközben a nyugatosság szándéka az idő nagy részében intenzíven jelen volt?

A válasz voltaképpen a rendszer alapjaihoz visz el minket. Az amerikai példában azt láttuk, hogy ott a film évszázados tendenciákat örökít meg, azaz olyan magatartásmintákat fogalmaz újra, amelyek egybeesnek az állampolgárok tapasztalataival. Ilyen például az, hogy az egyénnek keményen meg kell küzdenie a boldogulásáért, vagy ilyen, hogy az erőszak átszövi a mindennapi életet. Ám az is ilyen, hogy nagymértékben működik a csoportok és egyének közötti szolidaritás; vagy hogy a rosszból pillanatok alatt lehet jó, és persze viszont.

A magyar politikatörténet azonban egészen másmilyen. Itt a politikai múlt egyáltalán nem jelent folytonosságot a jelennel, ebből adódóan a film nem tud előállítani olyan magatartásformákat, amelyekben a filmek fogyasztói felismerhetnék magukat. Ha röviden és leegyszerűsítve próbáljuk leírni a helyzetet, akkor azt mondhatjuk, hogy *kétféle* politikai múltfelfogás van jelen, és küzd egymással. Az egyik, amely az ezeréves múlt letéteményesének és folytatójának tekinti

magát; és a másik, amely egyáltalán nem vezeti vissza magát ilyen régi időkre, hanem identitását a 19. század végétől, a polgári radikalizmus és a szocializmus hazai megjelenésétől eredezteti. S itt most nem is az a legfontosabb, hogy ez a kétféle múltfelfogás radikálisan különbözik egymástól, hanem az, hogy mindkettő *politikai* és mindkettőből máig fakadó következmények adódnak.

A leginkább az, hogy blokkolják és megbénítják egymást, Ha valaki az ezeréves múlt felől akarna filmet csinálni, az felháborítaná a polgári radikalizmusban hívőket; ezzel szemben ha valaki arról akarna filmet csinálni, hogy itt a 19. század végén valami merőben új kezdődött, az nyilvánvalóan kiváltaná az „ezerévesek” rosszállását. Emlékezzünk arra, hogy az Egyesült Államokban a politikai filozófia és az erkölcs mennyire szerves része volt már a kezdeti történetnek, s azóta is. Magyarországon ellenben a politikai filozófia vagy a politikai bölcsélet sohasem járta át a közgondolkodást: sem a 19., sem a 20. században, sem napjainkban. Nincs számunkra egy zsinórmérték, amely a legmagasabban frekvenciált értelmiségétől a társadalom alsó szintjén állóig leírná, hogy milyenek vagyunk. A híres magyar politikatudós és jogász, Concha Győző egy [tanulmányában](#) szóvá is teszi, hogy bár a felvilágosodás Magyarországon is megjelent, de „a kellő bölcselmi előkészület hiányában számos jelensége szerfölött éretlen, pórias, durva”.

Figyeljünk csak. Bölcselem hiányában éretlenség és durvaság! Miről szól ez a rendkívül fontos sor? Arról, hogy míg a társadalmi jelenségekről való gondolkodás, a filozófia eredeti talaján, tehát

Nyugat-Európában mennyire fontos volt, addig a mi környezetünkben a nyugatosodás nélkülözte ezt a szellemi megágyazást, itt ugyanis ilyenre nem került sor. Ha tetszik, Concha a történelemben is felfedezi a puha közvetítők szerepét, és rámutat a hazai nyugatosodás örök felemásságára. De még valamiről szól ez az idézet. Arról, hogy a nyugatosodás mint teória nincs védve a minőségi romlástól, hiszen könnyen válhat „éretlenné, póriássá és durvává. A nyugatosodás ugyanis nem önmagában jó vagy rossz. Képviselői éppenséggel lehetnek erőszakosak, arrogánsak, olyanok, akik képtelen meghallani azok hangját, akik maguk is európainak tartják magukat, csak másképpen.

Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy miért akasztódik meg nálunk folyton a Nyugathoz való csatlakozási folyamat, akkor azt a választ adhatjuk: azért, mert megreked egy túlságosan durva szinten: nyugatosodni vágyók és nyugatosodás-ellenesek terméketlen vitájává válik. Holott már a szemben álló felek meghatározása sem pontos: a vita két oldalán nem nyugatosok és nem nyugatosok, hanem nyugatosok és *másként* nyugatosok állnak. Nem vitatom persze, hogy Magyarországon vannak olyan csoportok is, amelyek nem szeretik Nyugat-Európát, de a mérvadó elitek közötti választóvonal sokkal inkább ott van, hogy ki, milyen módon szeretne jelen lenni Európában.

Csakhogy a nyugatiság nem jelenthet állandó terméketlen vitát. A Nyugat lényege, hogy látni kívánja saját magát, és a puha közvetítők egész rendszere segíti ezt a folyamatot. Mint például az oktatás is, amely nem tárgya ennek az elemzésnek.

De természetesen az oktatás – ahogyan a film is – az állampolgári szocializáció elsődleges segítője, s még pontosabban: fontos demokráciateremtő-ágens.

A magyar film sajnos azért nem tudja megmutatni, hogy *milyenek vagyunk*, mert ehhez nem részletjelenségekre kellene koncentrálnia, hanem az egészre. Egész alatt természetesen nem azt értem, hogy valamifajta globális képet adjon Magyarországról, hanem azt, hogy állandó magatartásformákat, cselekvési módokat, reakciókat mutasson be, olyanokat, amelyek hosszú idő óta jellemzők ránk. Cselekvéseket (ráadásul sikeres cselekvéseket) azért kellene *látnia* a magyar közönségnek, mert a demokrácia iránti elkötelezettsége nem attól fog látványosan javulni, hogy bebiflázza a jogállam kritériumait, hanem attól, ha képi közvetítéssel sok olyan esetet lát, amikor a szereplő valamilyen ügyért küzd, s ennek a küzdelemnek lesz valamilyen hatása. Elképzelni nem tudom, hogy ne lennének ilyen történetek. Bizonyára vannak, csak hogy feltehetőleg van valami béklyó is, ami ezek felszínre hozatalát gátolja. De lehetséges, hogy itt is ugyanaz érvényesül, mint Amerikában. Ott a filmen az amerikai életforma több évszázados hagyományai intézményesülnek. Meglehet, itt is.

A történelmi filmek sorában említettem korábban Spielberg: Lincoln című filmjét, s azt állítottam: tipikus benne, hogy megmutatja az elnök kétes jellegű szavazatgyűjtését a másik oldalon helyet foglaló képviselők között. Miért lehet erről filmet csinálni, és miért érdekes megmutatni ezt szavazatvásárlásos folyamatot? Mert egy amerikai mozinéző számára ez egyszerre erősít meg két dolgot:

Amerika rögválóságát és eszményét. Nálunk mintha csak a rögválóság lenne, s nem tartanánk fontosnak, hogy ebből a rögválóságból megmutassuk az eszményt.

Vegyünk egy magyar példát. 1861-ben, hat évvel a kiegyezés előtt a Felirati és a Határozati Párt vitatkozik (csak néhány évvel vagyunk a Lincoln-film története előtt). Sokáig úgy néz ki, hogy a Deák Ferenc által fémjelzett felirat elbukik. Ekkor azonban Podmaniczky Frigyes, aki akkor az országgyűlés alelnöke volt, meggyőz két képviselőt, akikről köztudott volt, hogy a Határozati tábor tagjai, hogy „igennel” szavazzanak, két képviselőt pedig rábír, hogy ne jelenjen meg a sorsdöntő ülésen. Így végül Deák felirata javaslata 155:152 arányban győz, s ez az eredmény megnyitja az utat a későbbi kiegyezés felé.

Ugyan ki tud erről az eseményről? Én se tudnék róla, ha nem olvasom Herczeg Ferenc Podmaniczky Frigyesről szóló [portréját](#). S nem ízig-vérig filmre kíváncozó téma lenne? Szakasztott mása annak, amiről a Lincoln szól. De mégse vihető filmre, mert nálunk nemhogy Podmaniczkyt, de Deákot is alig ismeri a közvélemény, mint ahogy 1861-ről, sőt 1867-ről sincs előhívható tudás. Képzeljük el filmen a magyar országgyűlést, 1861-ben. Már eleve bajban vagyunk, mert nemigen tudjuk elképzelni sem a korabeli magyar politikát. A Kádár-rendszer nagy történelmi filmtermésére már legfeljebb csak az idősebbek emlékezhetnek, de Várkonyi Zoltán filmjei nyilván nem mai követelményeknek megfelelően ábrázolták a régi korokat. Vajon honnan kéne elkezdni, hogy egyáltalán nézhetővé váljon nevesincs képviselők korabeli intrikálása?

S vajon hogyan lehetne érdekessé tenni a korabeli, és sorsdöntő végszavazást, amint a fent említett szűk Deák Párti többség létrejön. Véleményem szerint kolosszálisan érdekes filmet lehetne belőle csinálni, azonban ott tornyosul előttünk az a kérdés, hogy na, igen, de kit érdekelne, ha nem Spielberg csinálja. S a kérdés kitérítve: érdekes-e bármilyen történelmi korban, bármilyen emberi konfliktusban és netán bármilyen emberi győzelemben *látni* magunkat. Az amerikaik számára ez – mint láttuk – nem kérdés. Számukra Lincoln és Denzel Washington [Védelmesője](#) egyaránt láttat és megerősít. Nekik Clint Eastwood [Nincs bocsánata](#) vagy éppen George Clooney [Michael Claytonja](#) láttat, feltár és megerősít. A filmeket napestig sorolhatnánk. És tehetnénk ezt azért, hogy bizonyítsuk: az Egyesült Államokban a film a demokrácia egyik elsőszámú szövetségese.

Ezzel szemben mi a nyugatosodást olyan mintázatként képzeljük el, amikor semmi más nem nyugatosodik, csak a politikai szféra. Minden más szféra nyugatosodását a véletlenre bízuk. Márpedig így ez bajosan fog sikerülni. A demokrácia iránti elkötelezettség kialakítását ugyanúgy meg kell tervezni, mint ahogy megterveztük a rendszerváltás idején a „kemény” intézmények létrejöttét. Ez tipikusan az az eset, amikor az intézmények felpuhulása (értsd puha közvetítő intézmények megjelenése) csak üdvözölhető.

Miért nem akarjuk/tudjuk látni magunkat? Két lehetséges magyarázat

Mint láttuk: az a nyugatosodási szemlélet, amely Magyarországon uralkodónak tekinthető, nem fordít kellő figyelmet a puha intézményekre, ebből adódóan itthon egyáltalán nem tekinthető evidenciának, hogy a demokratikus fejlődés fontos célja az állampolgári részvételhez szükséges önreflexió permanens előállítása. Említettem, hogy visszatekintve megértéssel nézem azt, hogy az átmenetkori elitek a puha intézmények alapvető szerepével kapcsolatos tudással abban a korban nem rendelkeztek. Az azonban már elgondolkodtat, hogy harminc évvel az átmenet után, amikor már éppen elég tapasztalatunk gyűlhetett fel a nyugatosság és a demokrácia korai mintáinak átalakulásáról, mennyire nem jutottunk előbbre a téma értelmezésében.

A kérdés, hogy miért nem. Miért nem gondolják újra a nyugatosodás témáját azok a baloldali és liberális gondolkodók, akik úgy vélik, hogy „ellopták” tőlük a rendszerváltást? Miért nem jut a magyar társadalom politikusainak, szellemi embereinek és a közélet képviselőinek eszébe, hogy újra rendezze a Nyugat-Európáról összeszedett tudást, és rádöbbenjen a közvetítő intézmények szerepére? Azt hiszem, ahhoz, hogy ezekre a kérdésekre válaszoljunk, két irányból kell próbálkoznunk. Az első: milyen szerepet játszottak a magyar átmenetben a külső tényezők, egészen pontosan: a Nyugat? A második: milyen szerepet játszik ebben az egész folyamatban maga

a magyar politikatörténet, a maga viselkedési és magatartási örökségével.

A tanulmány első egységében elmondtam, melyek voltak a nyugatosodás és a demokratizálás szerves elemei. Most egy más optikából térek vissza a külső tényezők szerepére. A mintakövetés szándéka mellett ugyanis fontos, hogy a mintaadó ország vagy országok milyen aktivitással lépnek fel mintájuk elterjesztésére. Az első, amit látnunk kell, hogy a mintaadó országok szerepe többféle lehet a szerint, hogy éppen milyen a történelmi és politikai szituáció. Más a mintaadó ország szerepe mondjuk egy háború után, amikor újjá kell építeni egy országot, amely részben kényszerűségből sem tud mást tenni, mint követni a mintát; és más békeidőben, amikor evolúciós fejlődés révén sikerül leküzdeni egy addig létező rendszert, s éppen külső segítséggel. Az első esetre Németország 1945 után, a másodikra Magyarország 1990 után a példa. A két ország demokratizálását egyszer már alaposan [összehasonlítottam](#).

Németország a háborúban vesztes ország volt 1945-ben és utána, s a náci múlt után kellett az országot demokratizálni. Ez a szó szoros értelmében azt jelentette, hogy a vesztes németeket a győztesek vezetője, az Egyesült Államok tanította meg a demokráciára. Az 1945 és 1955 közötti német viszonyok elemzése azt mutatja, hogy a külső erők a demokrácia újjáépítése során (a kemény intézmények, mint például az alkotmányos demokrácia alapkellékeinek kiépítése mellett) nagy súlyt helyeztek a puha intézményekre, az oktatásra és a filmekre. Az előbbi kapcsán utalok arra, hogyan [szervezték át](#) a német oktatási

rendszert, hogyan teremtették meg az állampolgári nevelés új hagyományát. A filmek kapcsán pedig utalhatunk arra, hogy a német filmgyártáson kívül [Hollywood is beszállt](#) az amerikai típusú új demokrácia kiépítésébe. Ami itt a lényeg, hogy az amerikai típusú demokratizálás kezdettől a kemény és a puha intézmények párhuzamos kiépítésére koncentrált és ez – mint az Almond-Verba klasszikus [könyvéből](#) is kitűnik – az 1960-as évek elejére meg is történt.

Ezzel szemben nagyon más volt a külső tényezők szerepe az 1990-es kelet-közép-európai rendszerváltásban. Itt az a kérdés, hogy puha közvefítő intézményeket kell létrehozni fel sem merült, aminek két oka lehetett. Az egyik az, hogy teljesen más volt a demokratizálás ideológiája, mint 1945 után. Akkor egy *totális*, 1990-ben pedig „csak” egy *puha diktatúra* helyébe kellett új intézményeket állítani. Az 1990-ben győztes nyugati hatalmak úgy érezhették, hogy a puha intézmények külső erők általi létrehozatala már túl nagy beavatkozás lenne, és különben is: Magyarország a legvidámabb barakk volt a Kádár-rendszerben, aminek az volt a nyugati olvasata, hogy „közel áll a nyugati színvonalhoz”. Másodszor azért sem akart a Nyugat többet „kényszeríteni” a posztkommunista országokra, mert a tranzitológia ideológiája csak annyit mondott, hogy Kelet-Európa is *alkalmas* a demokráciára, de hogy a demokráciát konkrétan hogyan kell tartalommal megtölteni, azt nem akarta előírni.

Így viszont egy olyan demokratizálás zajlott le, amely bár a nyugatosodásról szólt, de épp ehhez a valódi nyugatosodáshoz nem kapott akkora segítséget, mint annak idején a németek.

Természetesen ne legyünk naivak: Németország a maga méreteivel és történelmi súlyánál fogva egészen más kategória, mint Magyarország. Nyilván egy olyan típusú amerikanizálódás, ami Németországban lezajlott már csak a Németország és Magyarország súlybeli különbsége miatt sem volt lehetséges. Ily módon azonban a magyar demokratizálás egyáltalán nem hozott létre egy angolszász típusú, önreflexív és tanulni képes demokráciát.

Segítséget jelenthetett volna – mint második említett faktor – a magyar politikatörténet. Itt három körülményt érdemes megemlíteni. Az első, hogy a rendszerváltás időszaka egyúttal a „történelem vége” ideológiai fénykora is, ami nem kedvez a hazai hagyományok megjelenésének. Másodszor a közelmúlt története a Kádár-rendszert jelentette, amit a magyar jobboldal szeretett volna zárójelbe tenni. A harmadik, hogy a távolabbi múlt történelme pedig a reformkortól a Horthy-rendszerig tartó időszak, amelynek legalábbis egy részét a bal- és a liberális oldal szerette volna kiiktatni. Mindezekon túlmenően, ha azt a kérdést tesszük fel, hogy ebből a történeti múltból mi mutatott a felé, hogy a puha intézményekre épülő demokrácia életre hívható legyen, akkor azt kell megállapítanunk, hogy nem sok. A magyar politikatörténet ugyanis ideológiai rendszerektől függetlenül a kemény intézmények körül forgott. E kemény intézmények megteremtése körül forgott a hazai pártpolitika és azt is meg kell állapítanunk, hogy azokban az időkben, amikor például az angolszász modell adaptálása egyáltalán felmerül, nemigen sikerül ezt megvalósítani. Gondoljunk mindjárt a pártrendszer korai szakaszára, amikor – a reformkor végén –

a magyar politikai elit igyekszik leutánozni a brit kétpártrendszert, és létrehozza a szabadelvű és a konzervatív pártot. Ám közöttük nem sikerül egy rendezett váltógazdálkodást teremteni. És gondolhatunk a későbbiekre is, a közjogi harcokra, vagy a Trianoni Magyarországra, netán a Kádár-rendszerre. Mindegyikben van egy nagypolitikai feladat, azt is mondhatjuk: a nagypolitikában olyan tabuk vannak, amelyek lehetetlenné teszik, hogy akár az oktatás, akár a filmipar révén saját magát látni tanítanak a társadalmat. Épp ellenkezőleg: az egymást váltó rendszerekben nem jutunk közelebb a társadalom látásához.

S itt visszatérhetünk oda, amit arról mondtam, hogy az Egyesült Államokban a filozófia és a film nagyjából megegyező tapasztalatokról számol be. Magyarország esetében azonban érdemes segítségül hívunk két – a 20. század első felében élő – szerzőt: Babits Mihályt és Prohászka Lajost. Babits [arról ír](#), hogy a magyar egyfelől politikai nemzet, másfelől szemlélődő. Amelynek erős a látása, de gyenge a cselekvése. A látás azonban – hogy úgy mondjam – „magánlátás”; magánemberek szereznek magántapasztalatokat, amelyek nem összegeződnek. Illetve akként összegeződnek, hogy cselekvésre nincs mód és szükség sem. A Babits által leírt politikai kultúrából egyenesen következik, hogy „nem kell nekünk külön is megmutatni a dolgokat, tudjuk mi a dörgést”. Mintha ez a politikatörténet arra lenne beállva, hogy úgysem érdemes jobban látnunk és láttatnunk. Babits egyébként egész írásában a felé tereli olvasóját, hogy a magyar társadalomnak van egy állandó karaktere, amely *nem is akar* olyan lenni,

mint a nyugati. Mintha tudnánk a korlátainkat és csendben lemondanánk arról, hogy olyanok legyünk, mint ők.

Fontos – és ehhez kapcsolódó – tapasztalatokról számol be Prohászka Lajos is, amikor a magyar irodalomban megjelenő hősök tulajdonságait [elemzi](#). Ennek alapján megállapítja, hogy a hősök még a leghíresebb szerzőknél is jellemükben változatlanok – a mű végén is olyanok, mint a mű elején. Mindez teljesen eltér az amerikai filmek dramaturgiájától, amely éppen a jellem és karakter változására épül. Az amerikai film – a fentiekben kifejtetteken túl – a szereplőket állandó próbatételek elé állítja, és a rendszerint győztes szereplők figuráján keresztül azt a tanulságot kínálja, hogy „ilyen a mi társadalmunk, így élünk mi, és bármekkora nehézség elé állít minket a sors, azt képesek vagyunk legyőzni”. A magyar politika hosszú történetéből, az irodalmi művek gazdag terméséből azonban nagyon nehéz az ilyen optimista jellemábrázolás nyomaira bukkanni.

És talán ezzel is összefügg, hogy a magyar filmek sem kezdték el a rendszerváltás másnapján olyan filmek forgatását, amelyekben a mindennapi hősök nagy kihívásokkal találkoznak, és ha konfliktusok árán is, legyőzik azokat. Ugyancsak nem mutatták meg nekünk a filmek, hogy a magyar történelem nagy pillanataiban a szereplők hogyan cselekedtek. Ha jobban belegondolunk, a [Hídember](#) és a [Kincsem](#) kivételével alig tudunk történelmi filmet említeni, ami megint csak arra utal, hogy itt egy nagyon mély, a magyar történelem hosszú trendjeiből persze logikusan következő folyamattal állunk szemben.

Egy szomjoltó koktél – avagy konklúzió helyett

E történelemből egészen egyszerűen nem olvasható ki olyan közös szellemi és bölcséleti tartalom, amelyre támaszkodva filmeket lehetne készíteni és abban a magyar társadalmat megmutatni magának. Fentebb említettem már egy ilyen lehetséges filmet (1861 munkacímmel mondjuk), és tudjuk, hogy egy [Hunyadi-film](#) is előkészületben van. De például felvethetné-e bárki, hogy [Tiszaeszlárról](#) filmet készít. Vagy a 20. század legelejének [milliós kivándorlásáról](#), vagy épp egy kivándorolt család boldogulásáról az Újvilágban. Netán arról, hogy milyen volt a Páneurópai Mozgalom [hazai szekciójának](#) munkája, amelyet nem melleleg Lukács György (na, nem épp a marxista filozófus, hanem annak névrokona, neves [kormánypárti politikus](#) vezetett. De ezek szándékosan kiragadott politikai témák, és könnyen megállapíthatjuk, hogy ezekről (merthogy ezek politikailag rendkívül kényes témák), nagy valószínűséggel soha nem készül Magyarországon film,

De ha nem is akarjuk/tudjuk megmutatni magunknak a saját történelmünket, ettől még megmutathatnánk a saját védelmezőinket (lásd Denzel Washington), a helyi társadalom érdekes embereit, egy futballedzőt, aki 11 botlábú fickóból csapatot csinál, aztán egy közösség szervező tanárt, esetleg egy korrupt vezetőt és még számtalan történetet. Akár elég lenne az is, hogy lapozgassunk például régi újságokat. A most 90 éves Clint Eastwood számos időskori filmje ilyen [gyűjtőmunka](#) eredményeként készült.

Azt hiszem, az gátol meg bennünket mindebben, hogy a már Babits által említett szemlélődés voltaképp kielégít bennünket. Nem akarunk többet látni magunkból, ellenben úgy véljük, amit tudunk, az épp elég, s elfogadjuk, hogy a napi létezéshez szükséges tudást az aktuálpolitika bőséggel szállítja. Ugyanakkor amerikai típusú demokráciát akarunk, amerikai típusú közvetítő intézmények nélkül. Ilyen koktéllal oltjuk szomjunkat, s talán eszünkbe sem jut, hogy más italt is keverhetnénk.

